

‘Waar komen die engelen vandaan? Filosofie en kinderliteratuur’

Rita Ghesquiere

bron

Rita Ghesquiere, ‘Waar komen die engelen vandaan? Filosofie en kinderliteratuur.’ In: P. Mooren, H. van Lierop-Debrauwer en A. de Vries, *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdcultuur*. Tilburg University Press, Tilburg 1999, p. 29-46

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/ghes002waar01_01/colofon.htm

© 2004 dbnl / Rita Ghesquiere

Waar komen die engelen vandaan?

Filosofie en kinderliteratuur

Rita Ghesquiere

De engelen zijn terug van weggeweest. De laatste decennia leidden ze een welhaast verborgen leven in de marge van de kinderliteratuur en dit ten gevolge van de secularisering. Alleen in de kerstverhalen mochten ze een bescheiden plaats behouden maar meer dan een figurantenrol was dit niet.

En plots in de jaren negentig komen ze terug de kinder- en jeugdliteratuur binnengezweefd. Het kostte mij weinig moeite om voor deze lezing een aantal titels bij elkaar te harken: Van Ulf Stark en Anna Höglund verschenen *Mijn zusje is een engel* (1997) en *De Engel en het blauwe paard* (1998), van Anne Fine *Een Engel op school* (1996) en van Arno Bohlmeijer *Aan een engel die nieuw is* (1993). In twee romans van Jostein Gaarder *Door een Spiegel in Raadselen* (1992) en *Het Mysterie* (1998) is de engel een centraal personage. James Howe voert in het kaderverhaal van *Dansende vliegers* (1998) een engel op en in het jongste boek van Daan Remmerts de Vries, *Willis het doet er niet toe* (1999), ontmoet de hoofdfiguur een engel, met wie hij diepzinnige gesprekken voert. Zijdelings is er ook sprake van engelen in Anne Provoosts boek *De Roos en het Zwijn* (1996) en dan is er nog met geen woord gerept over *Iep* (1996) van Joke van Leeuwen waar sommige personages uit het verhaal Iep voor een engeltje houden¹.

Waar komen die engelen vandaan? Waarom vinden de hedendaagse jeugd- en kinderboekenauteurs het nodig de engel uit de vergeethoek te halen?

Drie aspecten houden ons in deze tekst bezig: (a) de nieuwe filosofische trend in de jeugd en kinderliteratuur waarvan de engel een expliciete boodschapper is (b) het kindbeeld dat deze nieuwe literatuur mogelijk maakt de concrete filosofische vragen waarvoor de engel staat.

1. De nieuwe filosofische kinderliteratuur

In dit eerste deel interpreteren we de engelen (het Griekse angelos betekent letterlijk boodschapper) als boodschappers van een nieuwe kinderliteratuur, een literatuur met een uitgesproken reflectief karakter.

Wie terugblijkt over een langere periode in de literatuurgeschiedenis ziet hoe telkens na een periode van relatieve rust of zelfs verstarring, verandering en vernieuwing weer doorbreken. Dat is niet anders in de jeugdliteratuur.

1 Ook bij wat nog niet vertaald werd uit andere literaturen vinden we een gelijkaardige trend. In de trilogie van de Engelse auteur Philip Pullman speelt de 'daimon' een belangrijke rol. Het gaat om een geest die elk kind-personage begeleidt. Het tweede deel kreeg in de Franse vertaling als titel *La tour des anges*. In het prentenboek van de Deense auteur Thomas Winding *Bedstemor i Himlen* staat op de cover een engel afgebeeld (Philosophy for children, 1996:5).

De stroomversnelling in de jaren zeventig zorgde met haar tabula rasa-mentaliteit voor een duidelijk breekpunt. Men koos in tegenstelling tot de vorige decennia bewust voor een andere kinder- en jeugdliteratuur. Kinderen, zo vond men, moesten geconfronteerd worden met de werkelijkheid. Een pleidooi dus voor herkenbare verhalen waarin traditionele maatschappelijke structuren zoals stereotiepe rolpatronen of fnuikende gezagsverhoudingen kritisch bevraagd werden. Problemen zoals echtscheiding, werkloosheid of milieuvervuiling kregen veel aandacht. Die eerlijkheid mondde snel uit in een kommer- en kwelmentaliteit maar de authenticiteit opende tevens de weg naar een nooit eerder geziene eerlijkheid vooral met betrekking tot taboe-onderwerpen als seksualiteit, geweld, lijden en dood.

De maatschappijkritische reflex werd opgevolgd door een meer psychologische aanpak. De nieuwe onderwerpen werden genuanceerder uitgewerkt vanuit de aandacht voor de emotionele rol van boeken, wat men in het Duits 'Lebenshilfe' noemt. Het thema van de Vlaamse kinderboekenweek 'blij, bang, boos' (1990) geeft die 'psychologisering' goed weer. De laatste jaren heeft het emotionele weer plaats ingeruimd voor een meer rationele houding, die het denkproces zelf blootlegt.

Deze dynamiek binnen de jeugdliteratuur waarbij toonaangevende auteurs en uitgeverijen zorgen voor steeds nieuwe verschuivingen hertekende ook de verhouding tussen kinderliteratuur en volwassenenliteratuur. Inhoudelijk werden er geen stappen teruggezet. De openheid om over alles te spreken wat mensen in een samenleving bezighoudt, bleef bewaard, ook nadat er in de jaren tachtig weer ruimte kwam voor fantasie. Tegelijkertijd werden de verhalen kwalitatief beter en dat leidde tot een grenserving tussen de twee literaturen. De afstand tussen jeugdliteratuur en volwassenenliteratuur werd minder duidelijk, omdat dezelfde thema's en bewogenheid in beide soorten teksten naar voren komen en literariteit steeds vaker het gemeenschappelijk doel wordt. Auteurs schrijven trouwens met een regelmaat voor beide publieken.

Het is vooral de aandacht voor fundamentele vragen die de jeugd- en kinderliteratuur van de jaren negentig een filosofisch karakter bezorgt. Sommige onderwerpen lenen zich beter dan andere voor een filosofische aanpak, zo bijvoorbeeld de wervelende tijd en de eindigheidservaring van de mens, facetten die binnen een filosofische stroming als het existentialisme een centrale plaats bekleedden. En hier kunnen we ook de band leggen met de ethiek. Hoe kan/moet de eindige mens zijn verantwoordelijkheid opnemen?

Natuurlijk kwamen onderwerpen als dood en vergankelijkheid of het wonder van de schepping vroeger ook reeds aan bod in de kinderliteratuur. Vooral in de teksten uit de achttiende en begin negentiende eeuw, toen men in de sfeer van de Verlichting bij het kind steeds meer het vermogen tot ontwikkeling en groei ontdekte en de individualiteit van het kind benadrukte (Cunningham 1997:82). Locke pleitte ervoor om door een aangepaste opvoeding van het kind een volwassene te maken' *die zich aan zijn eigen verstand (zal) onderwerpen, wanneer hij een Leeftijd heeft bereikt waarop hij er gebruik kan van maken*' en die zal erkennen *'dat het Grondbeginsel van alle Deugdzaamheid en Voortreffelijkheid de kracht is om onszelf de bevrediging van onze Verlangens te ontzeggen, wanneer ons Verstand dat niet toestaat'*. (Cunningham 1997:83)

Diezelfde aandacht voor de vorming van het verstand tot een bruikbaar instrument vinden we nu ook terug bij de 'Critical Thinking Movement' dat het ruimere kader

vormt waarbinnen het filosoferen met kinderen zich ontwikkeld heeft. De recente jeugd- en kinderliteratuur draagt daarvan de sporen. Ze stelt zich eerder afstandelijk dan wel emotioneel op. Ze wil jonge lezers uitnodigen om na te denken over fundamentele vragen. Wat gebeurt er als mensen sterven? Waarom moeten mensen sterven? Wat is de plaats van de sterfelijke mens in de wereld of in het heelal? Op dergelijke vragen weet de auteur meestal zelf geen

antwoord net zoals de lezer. Toch vindt hij of zij het heel belangrijk om de vragen te stellen. Filosofie begint immers bij de verwondering, bij de vraag waarom de dingen zijn zoals ze zijn? Daarom onder meer zijn vragen belangrijker dan antwoorden.

Filosofische kinderboeken hoeven echter niet alleen maar ernstig te zijn. Dat er binnen de filosofische kinderliteratuur ruimte blijft voor humor bewijzen de speelse teksten van Toon Tellegen, waarin de dieren keer op keer nadenken over wat hen of anderen overkomt. Niets ‘menselijks’ is hen vreemd. Gevoelens en gedachten worden met een uiterste precisie uiteengehaald terwijl ook de taal getoetst wordt op haar mogelijkheden. Spelen met woorden is bij Tellegen evenwel meer dan een spel; de dieren hanteren vaak moeilijke begrippen of imiteren wijsgerige gesprekjes zodat de lezer hen ook daarin volgt.

Het filosofisch karakter van de jeugdliteratuur staat enigszins haaks op het traditionele imago (spannend, grappig) van de kinderliteratuur en roept ook vragen op in verband met de toegankelijkheid van de teksten. Kinderliteratuur is toch nog steeds literatuur geschreven voor en gelezen door kinderen. Leerde Piaget ons niet dat kinderen als het ware gevangen zitten in het concrete en slechts langzaam leren omgaan met het abstracte. Of moeten we stellen dat de kinderen zelf grondig veranderd zijn?

2. De nieuwe kinderen

Waar komen die engelen vandaan? Het zou een vraag kunnen zijn van een kind uit de jaren negentig: gesecculariseerd, nieuwsgierig, kritisch, onderzoekend. Kinderen geloven nog maar moeizaam in ‘fabels’. Toch is dit niet altijd zo geweest. Het kind werd lange tijd voorgesteld als een naïef en onschuldig wezen. En hoewel hij fabels geen geschikte lectuur voor kinderen vond, was Rousseau een van de eerste pleitbezorgers van een echte zorgenloze kindertijd waarin het kind zich rustig op zijn eigen ritme kan ontwikkelen. We laten hem even aan het woord:

‘Waarom wilt u die onschuldige kleinen de vreugde onthouden van een zo korte tijd, die voorgoed voorbijgaat, van een zo kostbaar goed waarvan ze geen misbruik zouden kunnen maken? Waarom wilt u die eerste, zo snel verstreken jaren die voor hen evenmin zullen terugkeren als voor u, vullen met bitterheid en pijn?’

In tegenstelling tot de meeste pedagogen die de blik gespannen richten op de volwassenheid gunt Rousseau het kind het recht om kind te zijn. Bij hem vinden we een uitgesproken idealisering van de kindertijd. *‘Bemin de kindertijd’* zo luidde zijn leuze, *‘gun het kind zijn spel, zijn plezier, zijn goedaardig instinct. Wie van u heeft soms niet getreurd om die tijd, waarin de lach altijd op de lippen is, de ziel altijd vreugde heeft?’*

Die twee grondhoudingen vinden we doorheen de geschiedenis van de kinderopvoeding telkens weer terug. Vooral de Romantiek en de beweging ‘Vom Kinde aus’ hebben het beeld van het liefelijke kind, dat zich in zijn eigen wereld van

spel en verbeelding terugtrekt, versterkt. Zolang het autoritaire opvoedingsmodel standhield bleven ook onderdanigheid en gehoorzaamheid belangrijke waarden die spontaan gekoppeld werden aan de notie kind. Het toezien van de volwassene, als beschermer van de zwakken of als behoeder van waarden (engelbewaarder) was nooit ver weg.

Door economische en sociale omstandigheden werd dit ideaalbeeld van een zorgenloze kindertijd in afzondering pas in de eerste helft van de twintigste eeuw voor een grote groep kinderen gerealiseerd. Die mentaliteit vertaalt zich in vrolijke en zonnige kinderboeken, in

sprookjes en fantasieverhalen. Kritische volwassenen hebben vanaf de jaren zeventig, het einde van die paradijstijd ingeluid. Het kind zal zich immers in die periode van algemene ontvoogding weten te emanciperen. De muren van het ‘kinderland’ waar pedagogen als Dasberg zich danig aan geërgerd hebben worden snel gesloopt. In de opvoeding staat zelfontplooiing centraal; autoriteit en gezagsrelaties maken plaats voor overleg en kameraadschappelijke verbondenheid. De visie van Gordon, vertolkt in *Luisteren naar kinderen* (1970) wordt toonaangevend. Tegelijkertijd groeien ook nieuwe vormen van afstandelijkheid. Beroepsbezigheden voor de vrouw in het tweeverdienersgezin zorgen ervoor dat kinderen van jongs af aan in contact gebracht worden met andere opvoeders (crèche, onthaalmoeder). Ouders plaatsen bij echtscheiding soms hun nieuwe partner, en niet het kind, op de eerste plaats. Kinderen worden op jeugdige leeftijd naar school gebracht en vanaf 11-12 jaar spelen de leeftijdgenoten (de peer-groep) een belangrijke rol in het leven van de jeugdige. Opvoeden tot zelfstandigheid wordt een ander belangrijk objectief. Dat de afstand tussen volwassenen en kinderen almaar kleiner wordt, heeft ook te maken met maatschappelijke veranderingen. In *Het verdwijnende kind* wijst Neil Postman (1984) de media met de vinger. Vooral de televisie speelt bij het scheppen van nieuwe verhoudingen een belangrijke rol. Via het scherm wordt het kind immers direct geconfronteerd met ‘volwassen’ onderwerpen als seksualiteit, ziekte en dood of wantoestanden, die enkele decennia eerder angstvallig verzwegen werden. De volwassene verliest niet alleen zijn recht op geheimen maar ook de aparte ‘volwassen’ aanpak. In *Zappend door het leven* (1995) duidt Zöllner vooral de levensstijl van de volwassenen aan als oorzaak van de grenserving tussen volwassenen en kinderen. Ouders leggen zichzelf steeds minder beperkingen op omwille van het kind, maar ze dwingen het kind om hun patroon over te nemen. Zodoende confronteren ze het met situaties en verlangens die niet bij zijn leeftijd horen, wat voor een steeds verdergaande acceleratie zorgt. Op de drempel van de eenentwintigste eeuw zijn de kinderen opnieuw kleine volwassenen, vertrouwd met het reilen en zeilen van de samenleving, cynisch om zoveel boosheid en trouweloosheid in de wereld, gekweld door kwalen als depressiviteit, die vroeger alleen volwassenen konden treffen.

Het filosoferen met kinderen sluit naadloos aan bij het beeld van het ‘volwassen’ kind. De pluriformiteit van de huidige samenleving waarin vaste structuren en waarden plaats gemaakt hebben voor een brede waaier van keuzemogelijkheden heeft de nood aan een persoonlijk houvast versterkt. Zowel kinderen als volwassenen moeten hun weg zoeken in de complexe samenleving en zich leren kritisch opstellen tegenover wat hen aangeboden wordt - zowel inhoudelijk als qua vorm. De ‘Critical Thinking Movement’ wil kinderen helpen om tot inzicht te komen en hen beter wapenen als ze keuzen moeten maken. Wijsgerige geletterdheid opent de weg naar innerlijke zekerheid en naar democratische besluitvorming. Ze wapent het kind om als gelijke van de volwassene kritisch de werkelijkheid te benaderen. Wie het kind modellen geeft om denkoperaties inzichtelijk te maken, reikt meteen ook de intellectuele verantwoordelijkheid aan.

Piaget, de ontwikkelingspsycholoog die vanuit het structuralisme onder meer de cognitieve en intellectuele ontwikkeling van het jonge kind in kaart bracht, ging ervan uit dat kinderen het abstracte denken niet beheersen en alleen vanuit concrete situaties redeneren. Pas vanaf ongeveer 7 jaar kan het kind inzicht verwerven in causaliteit en (on)omkeerbaarheid van relaties, vanaf ca 11 kan het kind abstracte

begrippen hanteren en werken met hypothesen. Daarnaast hecht Piaget veel belang aan 'decentratie', het zich kunnen losmaken van het eigen ik. De laatste jaren krijgt zijn visie meer kritiek. Men verwijt Piaget dat hij zijn experimenten met kinderen te sterk stuurde en dat hij de proefpersonen

te weinig ruimte gaf om creatief te antwoorden. De kritische en/of creatieve houding van de kinderen werd hierdoor afgeremd.

Andere onderzoekers wijzen op het belang van de dialoog, die een situatie van gelijkwaardigheid schept, terwijl de experimenten het kind eerder in een ondergeschikte passieve positie plaatsen. Vooral Amerikaanse onderzoekers stellen dat jonge kinderen zich vroeger dan Piaget aangeeft, kunnen inleven in de problematiek van andere kinderen (decentratie) en dat ze tot abstract redeneren in staat zijn. De naïviteit waarmee het kind de wereld onbevangen tegemoet treedt, beschouwen ze als een natuurlijk voordeel om tot filosoferen te komen. Waar de filosoof ‘onbevangenheid’ fingeert, is dit voor het kind de spontane basishouding. Vanuit deze nieuwe kijk op kinderen groeide ook de gedachte dat kinderen wel degelijk in staat zijn om te filosoferen. Door kinderen van jongs af aan te confronteren met een wereld die groeit en verandert stimuleert men het creatief denken. Ook verhalen spelen daarbij een centrale rol. Een belangrijk voorvechter van kinderfilosofie Matthew Lipman formuleert het als volgt:

‘Children have a keen sense of what is going on, but they do not necessarily have a keen understanding of how things can be sequenced so that they will begin to build and grow on their own. This is why children need as textbooks narratives instead of sourcebooks of information, so that growth and development, with recurrent themes and variations, can be constantly before their eyes.’

Lipman verantwoordt het filosoferen voor kinderen vanuit hun verlangen naar ‘rechtvaardiging’. Kinderen worden geconfronteerd met een aantal zaken die ze niet begrijpen of die ze niet rechtvaardig vinden en ze zoeken naar het waarom. Ze willen weten waarom een samenleving is zoals ze is en of het een goede samenleving is. Begrippen als integriteit, vrijheid, persoonlijkheid e.a. intrigeren hen en ze willen er ook over nadenken. Idealiter wil Lipman drie zaken bereiken: kritisch denken, creatief en zorgzaam denken.³ Door deze basishoudingen kunnen kinderen theoretische kennis terugkoppelen tot bruikbare instrumenten die hun gedrag mee sturen⁴ bijvoorbeeld bij het nemen van beslissingen. Daardoor worden kinderen ook assertiever en zelfstandiger. Dat kritiek en creativiteit hand in hand gaan verhoogt in hoge mate de kwaliteit van het denken. Volgens Lipman is het immers belangrijk om naast inhoudelijke componenten steeds weer aandacht te besteden aan de manier van denken. De eigen vooronderstellingen en vooroordelen, de gebruikte procedures en

- 2 Lipman introduceerde zijn filosofie reeds in verschillende landen en ijvert voor een vak filosofie op de lagere school. Zelf is hij ook editor van een filosofie-magazine voor kinderen *Thinking: The Journal of Philosophy for Children*. Gareth B. Matthews auteur van *Philosophy and the young Child* (1980) is een andere pionier. Ook bij hem vinden we een expliciete verwijzing naar boeken: *It is writers - at least some writers - of children's stories who have been almost the only important adults to recognize that many children are naturally intrigued by philosophical questions* (Matthews 1980:56) In het Nederlandse taalgebied verkondigen o.m. Thecla Rondhuis, Jan van Gils en Karel van der Leeuw de gedachte om met kinderen te filosoferen verkondigen.
- 3 Wat hij via filosoferen met kinderen wil bereiken noemt Lipman ‘Excellent Thinking’. Het bestaat uit drie componenten m.n. critical, creative and caring thinking. Met dat laatste doet hij vooral op de ethische dimensie.
- 4 Voor de vereniging van het praktische en het theoretische verwijst Lipman naar Aristoteles.

methode moeten in kaart gebracht worden zodat de jonge filosoof zich bewust wordt zowel van de grenzen van het eigen standpunt als van mogelijke valkuilen als egocentrisme

en zelfmisleiding. Belangrijke elementen bij het ontwikkelen van een methode om met kinderen te filosoferen zijn het cultiveren van nieuwsgierigheid en de socratische dialoog. Beide elementen werden in een traditioneel opvoedingsmodel sterk verwaarloosd. De strakke structuur en het gewicht van algemene waarheden ontmoedigde vragenstellers. De klare antwoorden van de volwassenen versterkten de ongelijke machtsverhoudingen.

3. Filosofische vragen waar de engel voor staat

Als we vanuit deze beschouwingen over filosofie en kinderen terugkeren naar de engelenboeken welke opvallende zaken springen dan in het oog? Vooreerst de metafysische dimensie. Engelen openen in het verhaal als het ware een metafysisch luik. Ze stellen fundamentele maar vaak onuitgesproken levensvragen. Daarnaast worden ze ook gemakkelijk geassocieerd met de problematiek van goed en kwaad. De engel wordt dan een verpersoonlijking van het geweten, of diegene die de mens ook voorbereidt op het laatste het ‘ultieme’ oordeel.

3.1 De metafysische dimensie

Verschillende van de boeken waarin engelen een belangrijke rol spelen gaan over **de dood**. Vanaf de jaren zeventig werd het taboe op dit onderwerp in de kinderliteratuur opgeheven. Het verdriet van de nabestaanden en het pijnlijke rouwproces werden bespreekbaar. De engel confronteert als personage de lezer niet zozeer op een emotionele wijze met de dood, hij staat eerder voor het intellectuele zoeken, voor de moeilijke vragen. Bovendien contrasteert de onsterfelijkheid van de engel in hoge mate met de eindigheid van de mens die gebonden is aan de tijd. De verder tikkende tijd voert de mens onherroepelijk naar zijn einde terwijl de engel niet ingeperkt door de tijd in de eeuwigheid rondzweeft. Door zijn aanwezigheid alleen reeds dwingt hij de lezer tot vergelijken, tot analyseren, tot nadenken. De grenzen van het denkbare worden afgetast en dank zij het optreden van de engel weet de mens-lezer waar hij zelf voor staat⁵.

- 5 In *De Rode Zwaan* (Sjoerd Kuiper) vertelt de grootvader aan zijn kleinzoon dat elke mens over twee geesten beschikt. Bij de geboorte van het kind treedt er een uit. Hij snelt vooruit in de tijd en keert terug om de baby te vertellen wat hem of haar in het leven te wachten staat. Het kind kiest voor het avontuur van het leven of voor de dood. Daarna verzinkt de boodschap in het onderbewuste en het kind vergeet het bestaan van zijn Reisgenoot. De Reisgenoot lijkt op een engel omdat hij een geest is maar hij bezit niet de onsterfelijkheid van de traditionele engel. Wel wordt hij door de auteur expliciet in verband gebracht met de dood. *Je ziet je Reisgenoot maar drie keer in je leven. een keer als hij vlak na je geboorte uittreedt; een keer als hij na drie dagen terugkeert om je aan je wieg het verhaal van je leven te vertellen; en een keer, de laatste (...) als je op sterven ligt. En dan blijft hij ook bij je, want daarna is hij overbodig. Als een mens sterft, sterft zijn Reisgenoot met hem. Ze zijn immers twee geesten van hetzelfde lichaam. In de dood ben je nooit alleen Jacob. ‘Maar waar is die Reisgenoot dan als je hem niet ziet? De hele tijd eigenlijk? Je hele leven?’ ‘Hij is altijd in je buurt. Katholieken hebben een engelbewaarder die een beetje op ze past en voetballers hebben het na een wedstrijd waarin ze veel geluk hadden over een engeltje op een lat. zoiets*

In *Mijn zusje is een engel* denkt de kleine Ulf vaak aan zijn gestorven zusje ook al heeft hij haar nooit gekend. Hij gelooft dat ze een engel is. Als de juf over de hemel vertelt, droomt hij weg in de klas. Op haar vraag 'waaraan hij denkt' vertelt hij eerlijk wat hem bezighoudt

is het... Een mens wordt tijdens zijn leven door allerlei gevaren bedreigd en je Reisgenoot rent als het ware voor je uit om je op die gevaren te wijzen. (43-44).

'Kun je ook Choco's in de hemel krijgen?

"Wat?" vroeg de juf.

"Chocolade-toffees", zei ik. "En Sinas". Dat is bijna de lekkerste prik die ik ken. En ik vraag me ook af wat voor films de engelen in de hemel draaien. En of er daarboven ook honden zijn'.

De engel Ariël uit *Door een spiegel in raadselen* komt bij Cecilie waken. In die engelenwake maakt hij haar klaar voor het leven aan de andere kant van de spiegel. Zijn blik plaatst het leven van het zieke meisje in een ander perspectief. De engelenblik van Ariël vertoont enige verwantschap met wat de fenomenologen *epoché* of fenomenologische reductie noemen. Het is een act waarbij de filosoof afstand doet van de natuurlijke levenshouding zodat het vanzelfsprekende geloof in de werkelijkheid verdwijnt en hij zich kan beperken tot het bewustzijn. Door de *epoché* beoogt de filosoof een neutralisering, een objectivering van het denken. De filosoof wordt observator van zijn eigen bewustzijnsleven, en dat is precies wat ook Ariël bewerkstelligt. Bijna spontaan verglijdt de engelenblik van *epoché* naar een tweede filosofische operatie: de eidetische reductie. De Husserliaanse fenomenologie neemt aan dat de denkende mens op een intuïtieve wijze het wezenlijke (*eidōs*) van de dingen kan vatten.

In zijn gesprek met het zieke meisje Cecilie wijst de engel Ariël haar voortdurend op de verschillen tussen haar en hemzelf. Door meer over de engelen te vernemen leert Cecilie ook veel over **de mens**. Het onderscheid tussen engelen en mensen heeft haast altijd te maken met de lichamelijke van de mens, gebonden aan vlees en bloed, gevangen in tijd en ruimte en daardoor heel erg beperkt.

'Wij zijn hier al sinds het begin der tijden.' (21)

'We groeien trouwens helemaal niet en dus worden we ook niet

"volwassen".' (23)

'Het verschil is dat wij (= de engelen) hier altijd al zijn geweest. We weten bovendien dat we nooit als een uiteengebarste zeepbel in het lege niets zullen verdwijnen. We zijn gewoon, Cecilie. Wij zijn altijd geweest en zullen altijd blijven. Julie komen en gaan...' (65)

Door vrije associatie voert deze dialoog hen naar het 'eidōs', datgene wat wezenlijk is, hier het wezen van de engel en het wezen van een menskind. De mensen zijn slechts eventjes op bezoek, ze komen en gaan en toch gedragen ze zich zo zelfverzekerd. Cecilie is bijvoorbeeld verrast door de verschijning van de engel. Hij is eerder klein van gestalte en heeft in tegenstelling tot wat ze altijd gedacht had, geen haar.

'Huid en haar zijn dingen die op het lichaam groeien en die je steeds weer verliest. Het hoort bij vlees en bloed en moet bescherming bieden tegen stof en vuil, koude en warmte. Huid en haar zijn verwant aan de vacht van dieren en hebben niets met engelen te maken. Je zou net zo goed kunnen vragen of we onze tanden poetsen en of we om de zaterdag onze nagels knippen.' (34)

Toch zijn het vaak die eenvoudige vragen die mensenkinderen zoals Ulf bezighouden.

'Zo vreemd was het dus niet dat ik vroeg of er Choco's in de hemel waren. en of ze flessen prik hadden. Ik zou het gewoon heel jammer vinden als mijn zusje nooit een echte aardse toffee zou kunnen proeven of uit een fles lekker koude sinds drinken. Ik wou dat ze net als ik naar de bioscoop kon gaan, een fluitje maken van haar bioscoopkaartje en naar een echte film, zoals Bambi of Ivanhoe, zou kunnen kijken.'

Op de vraag of hij een meisje is of een jongen antwoordt Ariël:

'Zulke verschillen zijn er in de hemel niet (...) Maar je mag me wel een jongen noemen, dan is hier van elke soort één.'

'Waarom zijn hier dan wel van die "vreemde verschillen"?'

'Daar hebben we het al over gehad. Er moeten twee verschillende geslachten zijn om ervoor te zorgen dat er nieuwe kinderen worden geboren. Dat weet je toch Cecilie. Het is trouwens niet zo leuk voor een engel om hierover te praten' (35)

Efiriël de engel uit *Het Mysterie* vertelt de kleine Elisabet meteen dat hij geen vader en geen moeder heeft en dus ook geen achternaam. Omdat hij niet van vlees en bloed is kan hij niet moe worden.

Ook Lik en Lak de kinderen van Soekhavati zijn niet geboren, ze hebben geen navel. In Soekhavati heeft de tijd geen begin en geen einde. Daar is duizend jaar wachten niet lang. Als ze naar de aarde komen en er tenslotte blijven begint ook het veranderingsproces. Ze groeien en worden ouder: dat is de prijs die ze moeten betalen om onder de mensen te wonen. En menselijke beperktheid betekent ook sterfelijk worden.

Tijd en eeuwigheid komen opnieuw ter sprake in *Het Mysterie*. Koning Caspar geeft commentaar bij de uitdrukking van de kinderengel 'Ik heb hier een kwart eeuwigheid zitten wachten'

'Het is niet zo gemakkelijk om precies te zeggen hoe lang een kwart eeuwigheid duurt. Eerst moet je uitzoeken hoelang een hele eeuwigheid duurt, en dan moet je die hele eeuwigheid door vier delen. Maar het is nogal lastig om uit te rekenen hoe lang een hele eeuwigheid precies duurt. Van welk getal je ook uitgaat, de eeuwigheid duurt altijd net iets langer. je kunt dan ook zeggen dat een kwart eeuwigheid precies even lang is als een hele eeuwigheid. Zelfs een duizendste deel van een eeuwigheid is in feite even lang als de hele rest van de eeuwigheid...' (97)

In *Door een spiegel, in raadselen* komt het gesprek tussen de engel en de mens haast spontaan uit bij **de schepping**, iets wat filosofen reeds eeuwen bezighoudt.

'De hele schepping is natuurlijk een raadsel,' stelde Ariël vast. 'Het meest wonderlijke van alles is wel dat er ergens aan de rand van het grote raadsel schepselen zijn, die zichzelf als een raadsel ervaren.' (36)

'Sommige engelen in de hemel geloven dat elk oog dat de schepping ziet, Gods eigen oog is. Wie zegt dat God niet vele miljarden ogen heeft? Misschien heeft hij miljarden kleine fotocellen over de schepping uitgestrooid, zodat hij op elk willekeurig moment zijn eigen schepping van miljarden verschillende kanten kan bekijken.' (61)

Ook *De kinderen van Soekhavati* gaat over het ontstaan van de wereld. Lik en Lak willen weten of de wereld echt bestaat. Olivier antwoordt hen 'Voor ons is het een

sprookje, maar in het sprookje zelf.. daar bestaan de dingen echt.’⁶ Lik en Lak komen naar de aarde met de opdracht over het sprookje te vertellen, maar de mensen zijn niet echt geïnteresseerd in dat verhaal, hun blik reikt niet ver.

6 Gaarder vertolkt hier opnieuw zoals ook in sommige van zijn andere werken (o.m. *Het geheim van de kaarten*) een wereldvisie die aanleunt bij het idealistisch empirisme van Berkeley dat stelt dat buiten de geest het stoffelijke geen werkelijkheidskarakter heeft.

'Niemand wist waar Lik en Lak vandaan kwamen. Maar niemand weet waar de wereld precies vandaan komt. Dat is niet iets waar we iedere dag over nadenken. Nee we denken liever na over wat een nieuwe fiets kost, of hoe duur autobanden zijn.' (85)

De schepping is ook onderwerp van gesprek in *Het Mysterie*. Caspar een van de drie wijzen legt Elisabet de volgende gedachte voor:

'En als de aarde niet groter was dan een erwt, was alles nog steeds een groot raadsel. Want waar is die kleine erwt vandaan gekomen? Uiteindelijk moet die ook door God geschapen zijn. Uiteindelijk is het net zo moeilijk om een erwt te scheppen als een heel zonnestelsel...' (72)

Het prentenboek *De engel en het blauwe paard* (Ulf Stark & Anna Höglund) kan je lezen als een vreemd scheppingsverhaal. Hoofdfiguren zijn God, de engel en het blauwe paard. Dat laatste is bedoeld als een geschenk van God aan zijn vriend de engel. Als hij evenwel een nieuwe vriendschap ziet ontluiken tussen de engel en het paard wordt God jaloers maar later verzoent hij zich weer met de engel. In dit prentenboek is de mens de grote afwezige. Wel wordt er gepraat over het paradijs maar het hoort bij de dingen waar God wel even aan dacht maar die hij later weer vergat. Toch zijn het de lege plekken in dit verhaal die de lezer aanzetten tot reflectie over het leven, over de schepping en de plannen van God, over de liefde en over de ontbrekende mens...

De schepping en de mens dienen zich aan als **het raadsel** bij uitstek. Een raadsel is een moeilijk of niet te beantwoorden vraag die de bevroegde confronteert met de grenzen van zijn kennen. Dat soort vragen komen aan bod in het boek van Daan Remmerts de Vries. *Kunnen engelen harder dan straaljagers? Zijn engelenveren geld waard?* In *Door een spiegel in raadselen* wijst de engel Cecilie op de menselijke beperktheid *'Jullie zien alleen jezelf. Jullie kunnen niet zien wat er aan de andere kant is.'* (20). Maar ook de engel wordt geconfronteerd met zijn beperktheden. Waar de volwassen mens het leven als een gewoonte ervaart, doorbreekt de engel die vanzelfsprekendheid. Aardse dingen intrigeren hem, omdat ze voor hem ontoegankelijk zijn en dus ook raadselachtig. Hij weet niet hoe het voelt om een mens te zijn van vlees en bloed. Hij weet niet hoe het voelt om te eten, om te groeien, om het koud te hebben of gewoon om te slapen. Geuren en smaken zijn voor hem onbekend. Voor hem behoort alles tot de sfeer van de gedachten. Engelen denken anders dan mensen. Ze zijn zich bewust van alles wat ze weten en dat is meteen ook alles wat ze kunnen weten (84). Mensen weten, vergeten en herinneren zich dingen. Hun kennis groeit doorheen de tijd.

Toch blijven engelen nieuwsgierig ook al zijn ze er altijd al geweest:

'Maar wij zijn nog net zo nieuwsgierig naar alles wat met de schepping te maken heeft als een halve eeuw geleden. Dat kan ook niet anders, want wij bekijken alles van buitenaf. In de schepping zijn alleen kinderen even nieuwsgierig als wij. Maar zij komen in zekere zin ook van buitenaf.' (27)

Diezelfde nieuwsgierige tegendraadse mentaliteit vormt de basis van het filosoferen. In de andere boeken van Jostein Gaarder wordt dezelfde fundamenteel **vragende houding** vertolkt door andere personages. Mika in *Hallo, is daar iemand* komt van de planeet Eljo. Hij kijkt vol verwondering naar onze wereld die helemaal niet zo vanzelfsprekend is. In *Het geheim van de kaarten* is de joker diegene die de vragen durft stellen.

Vragen brengen de mens tot een filosofische houding. Ariël vindt het als engel heel bijzonder dat mensen zich vragen stellen over zichzelf.

'Het moet nog mysterieuzer zijn wanneer je het zelf gek vindt dat je bent wat je bent. Ik geloof niet dat er ook maar één steen is die het raar vindt om een steen te zijn. Er is vast ook geen schildpad die het gek vindt om een schildpad te zijn. Maar er zijn kennelijk mensen die het vreemd vinden om een mens te zijn. en ik ben het helemaal met hen eens. Ik heb nog nooit het gevoel gehad dat ik op dezelfde golflengte zat als een steen of een schildpad.' (35-36)

Vragen zijn daarom veel belangrijker dan antwoorden. Vragen dwingen steeds respect af. Zo stelt Mika uit *Hallo is daar iemand?*

'Voor een antwoord hoef je niet te buigen. Of het nou een goed of een slecht antwoord is, je moet er nooit voor buigen. (..)
'Als je een buiging maakt toon je respect,' ging Mika verder. 'Voor een antwoord hoef je geen respect te hebben.'
'Waarom niet?'
'Een antwoord is altijd een stukje van de weg die achter je ligt. alleen een vraag kan je verder brengen.' (25)

Een terugkerende gedachte in het werk van Gaarder is dat voor elk mensenkind de schepping weer glanzend nieuw is. Daarom kan een kind nog verwonderd zijn over wat het ziet en hoort.

'Dat is het wonder. Want elke keer dat er een mensenkind wordt geboren, is de wereld nieuw voor dat kind. Zo wordt de wereld onder de hemel steeds opnieuw geschapen.' (*Het mysterie*, 243)
Mijn broertje was net een ruimtevaarder die voor de allereerste keer op aarde komt.
*'Hallo is daar iemand? Of is het hier alleen maar woest en leeg...?' (*Hallo is daar iemand?*, 12)*
'God heeft ervoor gezorgd dat er steeds weer kinderen worden geboren die de aarde opnieuw kunnen ontdekken. Op die manier heeft hij ervoor gezorgd dat de schepping oneindig is. Elke keer dat er een kind ter wereld komt, wordt de wereld namelijk opnieuw geschapen.' (*Door een spiegel, in raadselen*, 26)

Ariël uit *Door een spiegel, in raadselen* vindt kinderen prioritair. Zij komen het eerst ter wereld. De volwassenen komen er altijd achteraan strompelen. Deze gedachte is ook belangrijk voor zijn analyse van het kwaad.

3.2 Ethische vragen

In tweede instantie verwijst de engel ook naar de problematiek van goed en kwaad. De engel nodigt de mens uit tot reflectie. Soms vloeit de metafysische vraagstelling over in een ethische reflectie. In *Door een spiegel, in raadselen* verbindt Ariël zijn visie op de mens, vooral dan op het kind, met een filosofie van de hoop maar ook met een eigen kijk op goed en kwaad. Adam en Eva ziet hij als onschuldige kinderen die genoten van het paradijs van hun jeugd. Pas nadat ze van de boom van kennis aten begonnen ze te groeien en ontgroeiden ze het paradijs van hun jeugd.

In *Een engel op school* (Fine) confronteert het vermomde engelenkind Celeste de bewoners met de zwakke kanten van hun school. Ze heeft oog voor de **kleine onvolkomenheden**:

een bloem die naar water snakt, slecht schoongemaakte tafeltjes. Maar Celestes eerste zorg zijn de kinderen, vooral dan de muurbloempjes, de achterblijvers, de zwakkeren in de groep. De **pesterijen** die zij te verduren krijgen schrijft Celeste op in ‘Het Grote Boek van Goed en Kwaad’. Celeste noteert wat tot nog toe verborgen bleef. Zo krijgt ze de pestkop Barry klein en opent ze de ogen van meneer Eerlik. Door Celestes optreden kan hij zich niet langer verstoppen achter een comfortabel niet-weten.

*‘Waarom heeft niemand me verteld dat dit allemaal gebeurde?’
Weer die hemelsblauwe ogen.. Ze gaf geen antwoord. Ze wist net zo goed als hij, net zo goed als zij allemaal, dat hij er altijd meer dan genoeg van had geweten. Maar evenals Marjolijn had hij net gedaan alsof hij niets hoorde, niets zag, niets wist (78).*

Wanneer de engel de school verlaat, blijft het boek achter als een herinnering die ervoor moet zorgen dat mijnheer Eerlik Celestes boodschap nooit vergeet⁷

Het menselijk handelen en vragen over eigen **verantwoordelijkheid en schuld** komen ook duidelijk aan bod in *Ik moet je iets heel jammers vertellen* en *Aan een engel die nieuw is* (Bohlmeijer). Hoewel het motief van de engel in beide verhalen⁸ verbonden is met de dood van de moeder, gaat de auteur toch vrij uitvoerig in op de schuldvraag. Het oudste dochttertje Rozemarijn wil namelijk weten wie er verantwoordelijk is voor de dood van haar mama en of de dingen ook gebeurd zouden zijn als papa niet gepraat had of achteromgekeken had.

Geweten, verantwoordelijkheid en juiste keuzen maken wordt in *Gijsbrecht* (Edward van de Vendel & Hanneke van der Hoeven 1998) een bewerking voor de jeugd van *Gijsbrecht van Aemstel* net zoals in het oorspronkelijke stuk verbonden met de engel Rafaël. De bewerkers hadden ervoor kunnen kiezen om deze passage te schrappen of om in een innerlijke monoloog de stem van het geweten te laten horen, maar ze bewaarden het optreden van de engel.

*‘Hoe lang? Een uur?
Een avond? Een seconde?
Beweegt de tijd niet meer,
als water tijdens windstil weer?
De engel spreekt
met woorden zonder duur
en zegt:
‘Ga weg, Gijsbrecht van Amstel.
Durf te verliezen
Durf te kiezen.
Wees een held - haal adem als een mens en luister naar je vrouw.
Geloof in de geschiedenis: (..)’ (116-7)*

7 Vergelijk de functie van de engelbewaarder in W.F. Hermans *Herinneringen van een engelbewaarder*.

8 Arno Bohlmeijer schreef beide boeken, een voor jonge kinderen en een voor volwassenen, na de tragische dood van zijn vrouw. In de verhalen vertelt hij met een grote eerlijkheid over het ongeval waarbij zijn vrouw om het leven kwam terwijl hijzelf en zijn twee dochttertjes zwaar gewond werden.

Misschien is het nodig om hier de blik even te verruimen. Schuld en verantwoordelijkheid vormen de kernvraag in heel wat eigentijdse verhalen voor jonge lezers zonder dat er sprake is van engelen. In *De gekte van Mees Santing* (Van Assen) heeft de vader van Mees een auto-ongeval veroorzaakt onder invloed. Hij zit een korte gevangenisstraf uit en vindt voor zichzelf dat de zaak zo opgelost is. Mees heeft het daarmee echt moeilijk. Hij gelooft dat zijn vader schuld moet bekennen en het goedmaken tegenover de jongen die nog steeds van zijn kwetsuren herstelt in het ziekenhuis. Als zijn vader daar niet op in gaat, neemt Mees zelf contact op met het slachtoffer. Hij wil de fout van zijn vader herstellen, maar dat is niet zo eenvoudig als het lijkt.

Ook in *Eigen Rechter* (Terlouw) distantieert Justus zich van zijn vader die zich helemaal niet schuldig voelt nadat hij door de rechter vrijgesproken werd van oplichting wegens gebrek aan bewijs. Tijdens zijn protestfase komt hij met allerlei aspecten van recht en samenleving in contact bijvoorbeeld als hij zijn gestolen fiets terugvindt.

'Deze fiets is van mij.'

'Zeker. Als je honderd en tien gulden hebt betaald.'

'Nee, dit is mijn fiets. Drie dagen geleden gestolen op de kade bij het kanaal.'

'Dat kunnen er zoveel zeggen.'

Justus stapte af. 'Op het zadel zit aan de rechterkant een kras. Als we het zadeldekje eraf halen zult u het zien. Het dopje op het ventiel van het achterwiel ontbreekt. Is ook zo na te kijken. Dit is mijn gestolen fiets.' “'k koop tweedehands fietsen in,” “zei Davelaar.” 'k kan niet weten of die al of niet gestolen zijn.” “'nee? Daar hebt u geen idee van?’”

'Nee. Ik heb een bonafide zaak.'

'Dan zullen we het aan de politie moeten voorleggen,' vond Justus. Hij had het gevoel dat Davelaar daar weinig zin in zou hebben. Intussen haalde hij het zadeldek van het zadel en wees op de kras.' Ziet u wel?' Davelaar gromde iets onverstaanbaars.

'Ik neem mijn fiets dus mee.'

'Vooruit, je krijgt hem voor de halve prijs.'

'Geen dubbeltje, "zei Justus." Geen cent. Het is mijn eigen fiets.'

Opvallend in de laatste twee werken is dat de jonge protagonisten blijven vragen stellen en het opnemen voor de slachtoffers terwijl de volwassenen de zaak overwegen vanuit hun eigen oogpunt (profijt), hun verantwoordelijkheid proberen te ontlopen en de zaken willen 'regelen'. Op die manier groeit er een spanning tussen de smalle moraal van het publieke rechtstelsel en het principe van moreel juist handelen. De vader-zoon relatie wordt grondig hertekend, maar ook het ethisch perspectief. Niet de formele rechtspraak bepaalt wat goed en kwaad is maar de reële zorg om de ander. Mees laat zich duidelijk leiden door het slachtoffer Simon

'Nog eens keek Mees naar Simon, en hij schrok. Het was alsof daar weer de Simon zat die langs de kant van de weg had gezeten. Z'n gezicht was bleek en z'n ogen leken groter. Ze glansden.'

Als uit het gesprek met Simon blijkt hoe belangrijk eerlijkheid is, twijfelt hij aan zichzelf. Heeft hij zelf een fout gemaakt tegenover Simon? Had hij vanaf het begin open kaart moeten spelen? Diezelfde vragen duiken ook op in het verhaal over de scheepsramp van Moddergat. Tegen zijn zin moest de jonge Aatze van zijn vader mee aan boord omdat Folkert ziek was. Ze keerden nooit meer terug.

Net zoals de engelenblik een nieuw perspectief opende, zo biedt de kinderblik de mogelijkheid om het vanzelfsprekende van de publieke sfeer te doorprikken. Niet van bovenaf maar van onder uit wordt de gewone gang van zaken bevestigd. Justus en Mees stellen zich kritisch op tegenover het officiële oordeel of de strafmaat waarachter hun vader zich verschuilt. Mees en Simon blijven zich vragen stellen over wie nu verantwoordelijk is voor de dood van Aatze: de vader die zijn zoon dwong om aan boord te gaan of Folkert, die niet uitvoer omdat hij ziek (of dronken?) was. Schuld of toeval?

3.3 Een engel is geen elf

De vragen en onderwerpen die engelen in de kinderliteratuur binnenhalen, getuigen van een grote ernst. Dat hoeft ons niet te verwonderen: engelen zijn tenslotte geen elfen. De elfen of *fairies* horen eerder thuis in de magische wereld van de verbeelding. In de *Dictionary of fairies* (Briggs 1976) worden ze weliswaar ook in verband gebracht met geesten van overledenen en zelfs met de gevallen engelen, maar meestal noemt men elfen en feeën in een adem met kabouters en trollen. Elfen of feeën zijn ‘goede geesten’ die mee verantwoordelijk zijn voor de vruchtbaarheid van de akkers en die waken over erf en huis. In andere verhalen zijn elfen dan weer bedreigende, boosaardige wezens die de mens weglukken uit zijn omgeving en hem vaststrikken in hun geestenwereld.

Elfen en kabouters hoorden lange tijd thuis in sprookjes en fantasieverhalen voor jonge kinderen. Ze pasten perfect binnen de naiëve kindvriendelijke sfeer van de eerste helft van de twintigste eeuw, maar ze werden in de nieuwe (vaak maatschappijkritische) fantasieverhalen gemarginaliseerd.

Engelen kunnen bogen op een hogere filosofische status. Ze duiken reeds in de eerste eeuwen van onze tijdrekening op in filosofisch-religieuze geschriften. Dionysius de Aeropagiet en Thomas van Aquino verlenen de engelen een belangrijke plaats in hun reflectie over de hemel, de aarde en de mens. De mens staat tussen de engel en het dier. Met de eerste heeft hij het zuivere, de ratio gemeen. De Franse filosoof Michel Serres herdacht onlangs het concept engel vanuit de moderne communicatietheorie (Serres 1993).

Maar loopt er in de hedendaagse kinderliteratuur nog steeds een duidelijke grenslijn tussen de intellectuele engelen en de fantasierijke elfen? De vraag stellen is alvast niet ongepast want het lijkt er sterk op dat het postmodernisme ook hier voor grensvervaging zorgde. Anne Provoost laat in *De Roos en het Zwijn* engelen en elfen naast elkaar optreden. Ze bevolken samen de onzichtbare wereld die de personages omringt. Engelen en elfen lijken in haar uitgewerkt historisch sprookje magische krachten die elk de gebeurtenissen naar zich toe willen halen. De elfen beschouwt het meisje van glas, de hoofdfiguur als haar eerste beschermers. zij hebben onvoorwaardelijk voor haar gekozen en staan borg voor haar toekomst. De engelen doen pas later hun intrede in het huis, na de dood van de moeder. Tussen engelen en elfen ontstaat een subtiele strijd: de elfen willen het meisje gelukkig maken, de engelen willen haar op het rechte pad houden.

In *Nachtverhaal* (Biegel) klopt een fee aan bij een huiskabouter. Ze betovert hem met haar verhalen en praatjes en zorgt er zo voor dat ze bij hem kan blijven. De grote vraag die deze fee kwelt is de dood. Ze wil nakomelingen krijgen en trouwen maar ontdekt gaandeweg dat dit evengoed bij de dood hoort en dus een voorrecht is van mensen en dieren.

'Ik begreep het niet zei de fee en ik vroeg aan de anderen in mijn rijk wat het was: de dood en de nakomelingen, maar ze lachten en sprongen en dansten en jansten en niemand kon het wat schelen. Maar ik dacht: het heeft natuurlijk te maken met wat we niet hebben, en ik wou ook dood.'
(27)

Aan het einde van het verhaal ontmoet de fee twee verliefde mensenkinderen en daarna staat ze oog in oog met de Dood. Intussen heeft ze echter al heel wat geleefd en geleerd. Ze herkent in de stervende grootmoeder uit het mensenhuis het kind dat aan de Elfenkoning ontsnapte. De kabouter is verbaasd dat ze al zo lang onderweg is, maar de fee antwoordt hem:

“Lang?” vroeg de fee. “Maar kaboutertje! De tijd beroert ons toch niet? Zelfs niet met een vinger.” Ze schudde haar hoofd. “Dat geluk is alleen voor dieren weggelegd. En voor mensen. Dat heb ik eindelijk gezien. De tijd doet het. Die duwt ze naar de ouderdom en naar de Dood, en daarom maken ze steeds nieuwe, en zo gaat het maar door, oud-nieuw, oud-nieuw, oud-nieuw, oud-nieuw, net als voetstappen links-rechts, links-rechts, links-rechts.’ (158)

De gesprekken tussen de kabouter en de fee gaan in dit Biegel-boek op hun beurt over vrij fundamentele dingen. Opnieuw brengt het motief van de tijd, dood en sterfelijkheid en de hele ‘condition humaine’ ter sprake. Net zoals de engel wordt de fee geconfronteerd met haar anders-zijn en dat intrigeert haar omdat ze via het kijken naar mensen zich bewust wordt van haar eigen beperkingen. De lezer wordt op zijn beurt door de vragende fee bevraagd. De onuitgesproken vraag ‘waarom zijn mensen sterfelijk?’ vormt het halo dat dit verhaal een metafysische dimensie verleent.

Filosofische vragen en bedenkingen vinden we bijvoorbeeld ook in *Zwart als inkt* (Hofman 1997) waar de dwergen bij de dood van Sneeuwwitje gekweld mijmeren over het gebeurde.

‘Wie kan een dood meisje levend maken? Het leven is een ei. Het valt, je krijgt het niet meer heel. Het is als de regen, de regen valt, je raapt hem niet meer op. Ze is naar de hemel en daar komt tegenwoordig niemand van terug.’ (127)

3.4 filosofische procédés

Tot nog toe hebben we vooral de inhoudelijke kant van de verhalen besproken. De vraag of ook bepaalde formele kenmerken het filosofisch karakter van de teksten ondersteunen, komt nu aan bod

Een eerste opvallend kenmerk is het grote **aandeel van de dialoog**. Vooral in de verhalen van Gaarder wint het gesprek het van de handeling. Ariël en Cecilie bijvoorbeeld praten het grootste deel van de tijd. Hun gesprek wordt slechts af en toe onderbroken door de komst van een of ander personage in de ziekenkamer

bijvoorbeeld de moeder van Cecilie of de oma. Enkele keren neemt Ariël het zieke meisje mee. Zo gaan ze samen naar beneden en één keer trekken ze naar buiten. Op de achtergrond speelt zich het verhaal af van het gezin: de kerstgeschenken en de zoekgeraakte ster.

In de dialogen worden de fundamentele vragen stap voor stap uiteengehaald zodat de elkaar opvolgende reacties verhelderend werken⁹. *Hallo is daar iemand?* werkt volgens hetzelfde procédé. Van zodra Mika op het toneel verschijnt wordt de wederzijdse verwondering vertaald in vragen en antwoorden.

De gesprekken krijgen ook een relatief groot aandeel in *Het Mysterie* en in *De kinderen van Soekhavati*. In dat laatste boek verschuift de rol van Lik en Lak van onwetende vraagstellers op Soekhavati naar het formuleren van een antwoord op de aarde. Door zijn enigszins gesloten vorm verschilt dit boek van de andere werken¹⁰.

In de boeken waarin ethische vragen centraal staan proberen de personages eveneens via gesprekken hun kijk op de wereld in kaart te brengen of tot een beslissing te komen. Niet de alwetende verteller geeft aan wat goed is maar de te volgen weg tekent zich stap voor stap voor de romanfiguren uit. Door de confrontatie met anderen ontdekken ze hun eigen vooroordelen of drogredenen. Mees en Simon praten voortdurend met elkaar terwijl ook Justus door allerlei contacten probeert een eigen mening op te bouwen. De gesprekken in het boek houden de lezer een spiegel voor van hoe een eerlijk zoekproces kan verlopen.

In die gesprekken wordt de lezer net als Justus geconfronteerd met een aantal **vragen** die de problematiek concreter maken en dichterbij brengen. De volgende casus zou niet misstaan in een cursus toegepaste ethiek.

“Dus dit soort dingen mag maar zo.”

“Kozijnse heeft de wet niet overtreden. Zijn bedoelingen deugden natuurlijk niet, maar de rechter kan geen bedoelingen gaan straffen.”

“Er klopt iets niet met ons rechtssysteem,” mopperde Justus.

Dat was een schop tegen het zere been van zijn zus. “Denk jij dat je een beter systeem kunt verzinnen. Er gebeuren de hele dag door dingen die niet goed zijn, maar die je niet bij wet kunt verbieden. Je zusje pesten, mag dat? Een vrouw die niet haar man heeft verloren links laten liggen, mag dat? Je hond de hele dag alleen laten thuiszitten. Kleine kinderen afsnauwen. Met iemand anders uitgaan zonder het tegen je vriendje te zeggen. Leraren sarren. vuilnisemmers omtrappen. alleen aan jezelf denken en de rest van de wereld laten barsten. Mag dat? En als dat niet mag, hoe wou je het dan bij wet verbieden?”

Justus zweeg.’ (137)

Door het groot aantal dialogen brengen de boeken als het ware mimetisch het filosofisch zoekproces zelf in kaart. Vooral in *Eigen Rechter* waar verschillende personages hun mening over bepaalde feiten geven zorgt de verscheidenheid aan antwoorden voor een inzicht in de complexiteit en de meerduidigheid van betekenis en zin. Er is meer dan één waarheidspretentie, de smalle moraal van de publieke rechtssfeer laat vele (persoonlijke) vragen onbeantwoord en ook het kwaad heeft

9 Een gelijkaardig effect kan men ook bereiken in een volgehouden innerlijke monoloog. In *Jubeltenen* (Rita Verschuur, 1998) beschrijft de auteur de gedachten van de hoofdfiguur naar aanleiding van een tekenwedstrijd. Het gaat o.m. over de voorstelling van de werkelijkheid, over nabootsen of origineel zijn, over ontroering en over het belang van onderscheidingen, onderwerpen die thuishoren in een filosofie van de kunst.

10 Ook bij Tellegen krijgen dialogen een belangrijk aandeel. Ze zijn het middel bij uitstek om de het denkproces te verhelderen.

veel gezichten. Er is de slimmigheid van de underdog die probeert te overleven, de witteboordcriminaliteit van zijn vader, de goedbedoelde fout van Annette Nachtegaal, het gesjoemel van de gewiekste Kozijnse die dan weer tegen zijn verlies kan als hij zelf in de maling wordt genomen.

De personages zelf maken een duidelijk **leerproces** door. Vooral waar het gaat om ethische vragen moeten de hoofdfiguren zelf ontdekken dat er conflicten kunnen ontstaan tussen bepaalde principes. Om de fout van zijn vader goed te maken laat Mees zich verleiden tot een gemakkelijk leugentje. Justus omzeilt de wet als hij meent dat hij zijn zaak zelf kan oplossen. Later ervaart hij dat zijn eerlijkheid in de zaak van een illegale vreemdeling nare neveneffecten heeft: niet alleen Bashir maar ook hij zelf verliest zijn baantje. Het gaat hier om een vrij vertrouwd procédé uit de roman, uiterst geschikt voor de overdracht van waarden (Suleiman 1983) of kennis (Hamon 1973).

De keuze van een engel als personage zorgt in de meeste teksten voor een aparte **focalisatie**. Vanuit niet-mens-zijn wordt de schijnwerper geplaatst op de mens. Ook via andere personages krijg je een gelijkaardig effect volgens de planeetbewoners Mika of Lik en Lak of ook de fee in het verhaal van Biegel. Zelfs de dieren van Tellegen kunnen aan de rij toegevoegd worden. Al deze personages werpen immers door hun anders-zijn een licht op de menselijke eigenschappen. door het spelen met contrasten worden de verschillen beter belicht.

Expliciete tussenkomsten of **verhelderende commentaar** is een ander kenmerk dat het reflexief karakter van de teksten versterkt. Vaak hebben dergelijke verhelderende zinnen een ambigue status. Ze kunnen zowel van de personages zelf zijn (vrije indirecte rede) of toegeschreven worden aan een externe vertelinstantie. Inhoudelijk evenwel zorgen ze voor klaarheid en duidelijkheid: ze verhogen het inzicht. Dat kan op verschillende manieren gebeuren bijvoorbeeld door het ontleden van begrippen, door denkoperaties aan het licht te brengen, door te wijzen op de onbetrouwbaarheid van de taal.

*‘Even dacht Warre dat er een engeltje uit de hemel was gevallen. Maar hij wist wel dat dit geen engeltje was, want engelen hadden armen. die hadden hun vleugels op hun rug en hun armen waar armen hoorden. **Tenminste, de mensen denken al eeuwen dat dat zo zit bij engelen.** (9) (..) Misschien was ze te vondeling gelegd, dacht Warre. Zoiets deden de mensen al eeuwen als ze geen geld genoeg hadden, of als ze vonden dat hun kind niet klopte. Dan legden ze het ergens neer om gevonden te worden. voor een deur of in een bloembak. Je zag ook wel eens grote mensen voor een deur liggen of in een bloembak, maar dat was iets anders. Niemand die dan dacht dat ze daar gevonden moesten worden. **Vogels legden ze nooit te vondeling**’ (10-11)*

Als men filosofie tegenover literatuur opstelt, dan wordt filosofie ook vaak verbonden met een meer **universele of generaliserende aanpak** terwijl literatuur meer oog heeft voor het particuliere. Een beperkt aantal boeken opteren voor de weg van de **abstrahering**. In het kaderverhaal van *Dansende vliegers* staan de engel en het beest tegenover elkaar. Het sprookje waarvan zij de hoofdfiguren zijn werpt een licht op de alledaagse geschiedenis van geweld en machtsmisbruik. De strijd tussen goed en kwaad wordt geabstraheerd en krijgt zo een universele dimensie. Voor het prentenboek *Juul* schreef Gregie de Maeyer een zeer eenvoudige tekst bij de foto's van ruwe

houtsculpturen van beeldhouwer Koen Vanmechelen¹¹. De illustraties hebben geen onmiddellijke herkenbaarheid, het tijdruimtelijk kader ontbreekt. Wat overblijft is een universeel verhaal over de vernietigende kracht van

11 Voor andere prentenboeken werkt de Maeyer samen met glasblazers en met fotograaf Peter Labarque bv. in *Manneke van glas* en *Niemand houdt ons tegen*. De metafysische grondtoon wordt soms ook onder de aandacht gebracht door het motto. In *Manneke van glas* luidt dat: *'Het wezen van de dingen vervaagt naarmate het zichtbaar wordt'*.

de menselijke agressie dat door deze verregaande reducties een algemeen geldend karakter krijgt. De boodschap wordt vertaald in een alom geldende wet: in elke mens schuilt het vernietigende kwaad, maar ook de kwetsbaarheid en het mededogen dat de menselijke waardigheid herstelt.

4. Conclusie

Het is duidelijk dat de hedendaagse jeugdliteratuur zich profileert door een zekere intellectualisering. De filosofische trend komt tot uiting in een ruime belangstelling voor metafysische vragen en in een ethisch reveil.

De metafysische dimensie is vrij nieuw, al vinden we in het verleden wel degelijk teksten waarin fundamentele vragen voor jonge lezers geformuleerd worden. Metafysiek gaat vaak hand in hand met religie, omdat beiden dezelfde uiteindelijke vragen centraal stellen. Grondig verschillend met vroegere teksten en volledig in de lijn met wat ik een verschuiving van het religieuze naar het filosofische perspectief zou willen noemen, is de heel open sfeer waarin nu voor kinderen en jeugdigen geschreven wordt, niet vanuit het grote gelijk, zelfs niet vanuit een weten, hoogstens vanuit een vermoeden en meestal vanuit een vragende of zoekende houding. De metafysische vragen verruimen, verbreden de blik van de lezer die vaak vanuit een boven- of buitenaards perspectief gedwongen wordt om na te denken over wie hij zelf is. De niet-mens werpt een licht op de nietige mens. De engel introduceert een lange termijn perspectief. Hij dwingt de lezer tot speculatief denken, tot een confrontatie met zijn diepste zelf.

Het ethisch reveil ligt eerder in de lijn van het maatschappelijke debat dat in de jaren zeventig zo belangrijk was voor de vernieuwing van de jeugdliteratuur. Belangrijk in de teksten uit de jaren negentig is de vraag naar individuele verantwoordelijkheid. Als er wat misloopt - zo lijken de verhalen te stellen - moet het individu zich niet gaan verschuilen achter een mank lopend systeem, hij of zij blijft verantwoordelijk voor wat hij anderen aandoet. Boeken dwingen de lezer om in de schoenen van de ander te gaan staan en keuzen te maken.

Het ethisch reveil dient zich dan ook aan als een antwoord op de esthetisering die vaak voorgesteld wordt als de enig mogelijke weg van emancipatie voor de (jeugd)literatuur.

Literatuur

Primaire literatuur

- Assen, Klaas, van (1997). *De gekte van Mees Santing*. Amsterdam: Querido.
Biegel, Paul (1994). *Nachtverhaal*. Haarlem: Holland.

- Bohlmeier, Arno (1994). *Ik moet je iets heel jammers vertellen*. Amsterdam: Van Goor.
- Gaarder, Jostein (1992). *Door een spiegel in raadselen*. Antwerpen: Houtekiet.
- Gaarder, Jostein (1997). *Hallo is daar iemand?* Amsterdam: Querido.
- Gaarder, Jostein (1998). *De kinderen van Soekhavati*. Antwerpen: Houtekiet.
- Gaarder, Jostein (1998). *Het mysterie*. Antwerpen: Houtekiet.
- Howe, James (1998). *Dansende vliegers*. Tielt: Lannoo.
- Kuyper, Sjoerd. (1997). *De rode zwaan*. Amsterdam: Leopold.
- Leeuwen, Joke van (1998). *Iep*. Amsterdam: Querido.
- Mayer, Gregie, de (1996). *Juul*. Averbode: Averbode.

- Mayer, Gregie, de (1997). *De Kooi*. Averbode: Averbode.
- Mayer, Gregie, de (1998). *Manneke van glas*. Averbode: Averbode.
- Stark, Ulf & Anna Höglund. (1996). *Mijn zusje is een engel*. Amsterdam: Querido.
- Stark, Ulf & Anna Höglund (1998). *De engel en het paard*. Amsterdam: Querido.
- Terlouw, Jan (1998). *Eigen Rechter*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Provoost, Anne (1996). *De Roos en het Zwijn*. Amsterdam: Querido.
- Vendel, E. van de & Hanneke van der Hoeven (1998). *Gijsbrecht*. Amsterdam: Querido.
- Verschuur, Rita (1998). *Jubeltenen*. Amsterdam: Leopold.

Secundaire literatuur

- Anthone, Richard & Freddy Mortier (1997). *Socrates op de speelplaats. Filosoferen met kinderen in de praktijk*. Leuven: Acco.
- Booth, W.C. (1988). *The Company we keep. An Ethics of Fiction*. Berkeley/London: University of California Press.
- Briggs, K.M. (1976). *A Dictionary of Fairies: hobglobins, brownies, bogies and other supernatural creatures*. London.
- Cunningham, Hugh (1997). *Het kind in het westen. Vijf eeuwen geschiedenis*. Amsterdam: Van Gennepe.
- Giovetti, P. (1992). *Engelen. Stralende beschermers, gevleugelde boodschappers*. Amsterdam: Maarten Muntinga.
- Gordon, Thomas (1976). *Luisteren naar kinderen*. Amsterdam/Brussel: Elsevier.
- Hamon, Philippe (1973). Un discours contraint. In: *Poétique IV*, 411-445.
- Jansen, Thijs (red) e.a. (1994). *De lezer als burger: Over Literatuur en ethiek*. Kampen: Kok Agora.
- Lipman, Matthew (1978). *Growing up with Philosophy*. University Temple Press, Philadelphia.
- Lipman, Matthew (1992). *Thinking in Education*. Philadelphia: University Temple Press.
- Matthews, G.B. (1980). *Philosophy and the young Child*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- McCaromick, Peter, J. (1988). *Fictions, Philosophies and the Problems of Poetics*. Ithaca/London: Cornell University Press.
- Newton, Adam, Z. (1995). *Narrative Ethics*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Philosophy for children*. (1996). Bookbird 34/3.
- Postman, Neil (1984). *Het verdwijnende kind*. Weesp: Het Wereldvenster.
- Schutter, Dirk, de (1998). *Opgave van het proza. Over Hegel, Heidegger en de ethiek van het lezen*. Leuven: Peeters.
- Rousseau, Jean-Jacques (1978). *Emile*. Meppel: Boom.

Suleiman, S.R. (1983). *Authoritarian Fictions. The ideological novel as a literary genre*. New York: Columbia University Press.

Serres, Michel (1993). *La legende des anges*. Paris: Flammarion.

Zöllner, Ulrike (1995). *Zappend door het leven. Wat de welvaart onze kinderen aandoet*. Baarn/Schoten.